

В. К. Клець

*Дніпропетровський національний університет***НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА НАЦИСТІВ
НА ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ ТА ФОЛЬКСДОЙЧЕ**

На основі широкого круга архивних джерел, літератури та матеріалів історико-архівних експедицій проаналізована національна політика нацистів на окупованих територіях Юга України та особливості її проведення в отношении фольксдойче.

Готуючись до війни в Європі та проти Радянського Союзу зокрема, нацистська Німеччина розробляла не тільки плани ведення бойових дій, а й заходи з організації життя на окупованій території або так званий «новий порядок». Відповідно до генерального плану «Ост» передбачалося встановлення політичного панування, економічна експлуатація завойованих країн та інші заходи.

Немаловажне місце у цих заходах займала політика нацистів по відношенню до різноманітних національних груп. З одного боку, практично відразу все було зрозуміло: усі люди поділяються на дві великі групи – арійські народи, які виступають носіями високої культури, визначають прогрес усього людства, та решта – «нелюди», які повинні або вмерти, або працювати на «велику Німеччину». Щоб домогтися цього, треба було ще виграти війну і на даному етапі необхідним було притягнення на свій бік представників тих чи інших національностей. Адже ж, як казав у вересні 1942 р. Е. фон Клейст, на той час командуючий 1-ю танковою армією вермахту, «ці великі простори пригнічують мене. А ці незчисленні людські орди! Якщо ми не перетягнемо їх на свій бік, то загинемо»¹.

А втім ідея притягнення окремих національних груп на свій бік з'явилася не в ході війни і не в окремих представників командування вермахту. Вона витала в думках керівників рейху ще до початку військових дій та втілювалась в деякі рішення. Головне завдання такої політики ілюструється зауваженнями та пропозиціями начальника відділу колонізації 1-го головного політичного управління мі-

ністерства зі справ окупованих східних територій Е. Ветцеля до плану «Ост», де, зокрема, говорилося: «Мова йде не тільки про розгром держави з центром у Москві. Досягнення цієї історичної мети ніколи не означало б повного вирішення проблеми. Справа полягає скоріше всього в тому, щоб, розгромивши росіян як народ, роз'єднати їх»² (зрозуміло, що під «росіянами» нацистським керівництвом розумілися усі народи СРСР. – В. К.). Це висловлення імперського керівника доповнює завдання, визначене самим А. Гітлером, який заявляв: «Наша політика відносно народів, які населяють простори Росії, повинна полягати в тому, щоб заохочувати будь-яку форму суперечностей та розколу»³. Для цього треба було домогтися притягнення на свій бік окремих народів СРСР. Як заявлялося в рішенні наради в міністерстві зі справ окупованих східних територій від 18 грудня 1942 р. за участі керівників окупаційних органів на місцях та представників вермахту, «напруга становища та необхідне посилення військ нагально потребують позитивного співробітництва з населенням. Росія може бути переможена тільки росіянами»⁴.

З цією метою нацистська верхівка вдавалася до обіцянок створення народами СРСР, насамперед західних його республік, своїх самостійних держав, чого прагнули та за що боролися численні емігрантські організації в Європі, а також багато тих, хто був незадоволений сталінською політикою в самому Радянському Союзі. Міністр зі справ окупованих східних територій А. Розенберг, зокрема, пропонував ще до нападу на СРСР: «Завдання нашої політики, як мені вважається, повинні... йти в тому напрямку, щоб підходити в розумній та цілеспрямованій формі до прагнення свободи усіх цих народів та надати їм певні державні форми, тобто органічно викроїти з величезної території Радянського Союзу державні утворення та підбурити їх проти Москви, звільнивши таким чином Німецьку імперію на майбутні століття від східної загрози. Чотири великих блоки повинні будуть відгородити нас та одночасно просунути далеко на схід сутність Європи: 1. Велика Фінляндія. 2. Прибалтика. 3. Україна. 4. Кавказ...»⁵ Своєрідним кордоном між Росією та Європою повинна була стати Білорусія, на народ якої також розраховувала у своїх загарбницьких планах нацистська Німеччина. Але все це робилося не з метою задоволення національних інтересів. Недаремно в

Інструкції ОКВ про використання пропаганди у плані «Барбаросса» підкреслювалось, що «орієнтація пропаганди, спрямованої на поділ Радянського Союзу на окремі держави, не повинна використовуватися з самого початку»⁶. Кінцева мета такого поділу визначалась А. Розенбергом таким чином: «Проблема Сходу полягає в тому, щоб перевести балтійські народи на ґрунт німецької культури та підготувати широко задумані військові кордони Німеччини. Завдання України полягає в тому, щоб забезпечити продуктами харчування Німеччину та Європу та забезпечити сировиною континент. Завдання Кавказу насамперед є політичним завданням та означає розширення континентальної Європи під керівництвом Німеччини від Кавказького перешийку на Близький Схід»⁷.

У результаті вирішення питання про притягнення на свій бік різноманітних пронимецьких організацій диктувалося тільки військовими успіхами або невдачами. Тільки після провалу «бліцкригу» в 1942 р. керівництво Німеччини пішло на створення під егідою міністерства зі справ окупованих східних територій різноманітних національних комітетів: північнокавказького, туркестанського, татарського, калмицького, карачаївського, кабардино-балкарського, азербайджанського, вірменського, грузинського, української Центральної ради, білоруської «Самодопомоги» (пізніше також Центральної ради), національних рад Латвії та Литви. Естонцям та народам Північного Кавказу німці навіть дозволили мати «власні уряди». Але тільки в 1943–1944 рр. Національним комітетам була надана можливість провести свої конгреси. Логічним завершенням даного процесу можна вважати створення у листопаді 1944 р. комітету звільнення народів Росії. Але тільки у березні 1945 р. національні комітети були визнані німецьким урядом як самостійні національні уряди. Тоді ж починається й більш активне залучення представників народів СРСР до збройної боротьби проти Червоної армії, створення національних військових формувань. Зокрема, тільки в лавах СС були створені 14-а гренадерська дивізія (1-а українська), 15-а гренадерська дивізія Ваффен-СС (1-а латиська), 19-а гренадерська дивізія Ваффен-СС (2-а латиська), 2-а Ваффен-гренадерська дивізія (1-а естонська), 29-а гренадерська дивізія (1-а російська), 30-а гренадерська дивізія (1-а білоруська) та ін. А втім створення даних формувань пояснюва-

лося більшою мірою не прагненням до співробітництва, а бажанням «залатати дірки», що виникли. Як вважає дослідник історії СС Г. Уільямсон, «врешті-решт ситуація загострилася настільки, що Гімmlер взагалі махнув рукою на який би то не було расовий відбір до частин СС, і колись чисто «нордичні» легіони отримали поповнення в особі добровольців з числа слов'ян, мусульман та азіатських народів. Гімmlер був вимушений за будь-якої ціни латати проломи в живій силі, тільки б не допустити руйнування створеної ним імперії»⁸. І це при тому, що ще на початку війни в так званому меморандумі Бормана підкреслювалось, що «залізним принципом повинно бути й залишатися на віки: нікому, окрім німця, носити зброю не дозволяється! Це особливо важливо, навіть якщо на перший погляд здається більш легким притягнути до військової допомоги який-небудь чужий, переможений народ. Це помилка! Колись він безумовно та неминуче завдасть нам удару в спину. Тільки німець може володіти зброєю, а не слов'янин, не чех, не козак, не українець!»⁹

Зовсім по-іншому будувались відносини з німецькою меншиною в завойованих країнах і, зокрема, в Україні.

У межах здійснення окупаційної політики керівництво нацистської Німеччини передбачало опиратися на певні верстви населення в завойованих країнах. Однією з таких груп були етнічні німці. На них певною мірою передбачалося покласти роль своєрідної «п'ятої колони». І дійсно, організації німців, які підтримували плани нацистської Німеччини, ще до початку війни існували в Румунії, Польщі, Югославії, Угорщині, Чехословаччині та інших країнах. Для ведення пропагандистської роботи серед них вже до кінця 1943 р., за відомостями російського дослідника М. І. Семиряги, було створено понад 600 опорних пунктів закордонної організації НСДАП, тобто практично в усіх країнах, де мешкали німці¹⁰. В основу їх діяльності була покладена директива заступника фюрера Р. Гесса від 17 лютого 1943 р., в якій йшла мова про необхідність об'єднання усіх закордонних німців.

Крім того, як вважає французький дослідник Н. Верт, вторгненням Німеччини до СРСР переслідувалися особливі цілі, чітко визначені баченням майбутнього Німеччини Гітлером: знищивши більшовизм та зруйнувавши радянську державу, завоювати на Сході життєвий простір для німецьких колоністів¹¹. Недарма в уже згаданому

меморандумі Бормана йшла мова про те, що «Крим повинен бути очищений від усіх чужих та заселений німцями»¹².

На території Радянського Союзу, і зокрема Півдня України, з кінця XVIII ст. по сусідству мешкали німецькі колоністи та меноніти. Не зупиняючись на питанні про загальне та особливе в цих двох соціальних групах, варто підкреслити, що як радянське, так і німецьке керівництво розглядали менонітів як представників німецького етносу. Це підтверджується численними документами (паспортами, військовими квитками, анкетами), де у менонітів у графі «національність» записано «німець»¹³. Крім того, й самі меноніти в певні моменти історії ідентифікували себе як німці. Друга світова війна стала якраз одним із таких моментів. Треба відзначити, що як німці, так і меноніти в СРСР в роки війни опинилися в специфічному становищі, певною мірою більш складному, ніж решта мешканців окупованих територій країни. Вже в перші місяці після початку війни Німеччини проти Радянського Союзу більша частина німецького та менонітського населення зазнала примусової депортації на схід країни. Своєрідним вододілом в цьому процесі став Дніпро. З лівого берега була депортована більша частина німців та менонітів, на правому ж березі через швидкий відступ Червоної армії цю акцію провести не змогли, і тут більша частина німців та менонітів залишилась на своїх місцях. Крім того, деякі поселення вже не були суто німецькими та менонітськими задовго до початку війни. Так, у звіті № 7 К. Штумппа від 19 лютого 1942 р., в якому дається оцінка стану німецьких та менонітських поселень, розташованих поблизу Дніпропетровська, говориться: «Кронсгартен був чисто менонітською колонією. Сьогодні там мешкають залишки з різних німецьких сел, переважно з Йозефстала. Меноніти переселилися в 1921 р. до Америки, частково вони були вислані більшовиками в 1930 р.»¹⁴ В той же час в районі Гальштадту в жовтні 1942 р., коли цей район досліджувався представником команди К. Штумппа П. Буссе, мешкало близько 26 тис. німців¹⁵. Усього ж на території Рейхскомісаріату «Україна» на кінець 1941 р. мешкало 163 тис. етнічних німців (в тому числі в Житомирському генерал-комісаріаті – 42 тис., в Київському – 9 тис., у Волинському – 5 тис., в Дніпропетровському – 70 тис., в Миколаївському – 30 тис., в Мелітополі – 7 тис.)¹⁶.

Яким же чином склалися відносини між окупаційною адміністрацією та німцями і менонітами окупованих українських земель, як вони сприйняли нову владу? Дане питання становить значний інтерес. По-перше, відповідь на нього певною мірою дозволяє розкрити один з невідомих епізодів в історії Другої світової та Великої Вітчизняної війн. Як підкреслював російський письменник В.В. Карпов, «хоча й багато написано про цю війну, вона все ще залишається по-справжньому «невідомою»... Не говорячи вже про тенденційність та пряму фальсифікацію, ми ще не знаємо багато сторін та подробиць війни, тому що існують цілі материки матеріалів, яких мало хто торкався»¹⁷. Крім того, вивчення даної проблеми дозволяє також висвітлити характер окупаційної політики Німеччини відносно України; визначити характер взаємостосунків між німецьким та менонітським населенням, з одного боку, та українським населенням – з іншого, простежити зміни у взаємостосунках, які відбулися з моменту початку Другої світової та Великої Вітчизняної війн; ставлення німецького та менонітського населення до окупаційного режиму; зрозуміти, яке місце відводилося їм в загарбницьких планах нацистської Німеччини.

До сьогоднішнього дня вітчизняні дослідники не торкалися даної проблеми. Можна вести мову тільки про дві праці, які стосуються даної проблеми, але це праці зарубіжних дослідників І. Флейшхауер та М. Бухсвайлера¹⁸, видані ще 80-х рр. в Німеччині (ми не говоримо про праці, де події Другої світової війни – один з епізодів подій, які досліджуються¹⁹). А втім ці праці базуються на матеріалах суто німецьких архівів і не висвітлюють документів окупаційної адміністрації, які зберігаються в українських архівах (хоча в ті роки вони ними скористалися і не могли). До того ж вони подекуди торкаються проблеми ставлення німецького та менонітського населення до заходів німецької адміністрації.

Як джерела для даної статті були використані матеріали українських архівів: документи сільських та районних управ, громадських та державних господарств²⁰, документи міських та обласних управ²¹, документи міністерства зі справ окупованих східних територій та рейхскомісаріату «Україна»²², матеріали, зібрані в процесі роботи командою К. Штумппа (сільські журнали, списки німецького насе-

лення, звіти за певні періоди часу, анкети німецького населення і т. ін.)²³, фільтраційні справи, які заводилися на репатрійованих громадян СРСР в перевірконо-фільтраційних таборах співробітниками «Смершу»²⁴, періодика періоду війни, а також спогади старожилів німецьких та менонітських колоній, які були зібрані під час історико-етнографічних експедицій, проведених нами протягом 1998–2003 рр.²⁵

Отже, Німеччина, починаючи війну проти Радянського Союзу в 1941 р., покладала певні надії на німецьке населення країн вторгнення. Відношення до них визначалося насамперед положенням першого пункту НСДАП, де говорилося: «Ми вимагаємо об'єднання усіх німців у велику Німеччину на основі права народів на самовизначення»²⁶. В кінцевому рахунку усі вони повинні були стати громадянами цієї «великої Німеччини». В тій же програмі НСДАП говориться, що «громадянами держави може бути тільки той, в чийх жилах тече німецька кров, без різниці віросповідання»²⁷. Виходячи з цього, усе німецьке, в тому числі й менонітське, населення включалося до національного списку з висновуваними звідси правами та обов'язками.

Згідно з інструкцією Рейхскомісаріату «Україна» від 7 грудня 1942 р. етнічні німці при реєстрації поділялися на 4 категорії. До 1-ї категорії належали особи, які походили від двох німецьких батьків та зберегли німецьку мову й спосіб життя, до 2-ї – особи, які відповідали критеріям 1-ї категорії, але перебували у шлюбі з представниками іншої національності. Чоловіки та дружини – ненімці та діти від змішаних шлюбів також належали до 2-ї категорії за умови, що вони вже до 21 червня 1941 р. відчували потяг до німецького способу життя. Вирішальним було загальне враження від даної родини або родинного клану. До 3-ї категорії належали «чистокровні» німці, які перейняли мову та спосіб життя інонаціонального чоловіка або дружини. До цієї ж категорії належали особи, у яких один із батьків був німець, але вони не відчували потягу до німецької культури та не відносили себе до німецької національності. Четверта категорія в інструкції не характеризувалась. Німецькі діти, які опинилися після втрати батьків на вихованні у ненімців, підлягали передачі опікунам, які належали до 1-ї категорії. Якщо в змішаній родині чоловік

(або дружина) іншої національності погано володів німецькою мовою, то його відносили до 3-ї категорії. За вимогою міністерства Розенберга німці, які перебували у шлюбі з вірменами, греками та караїмами, а також їх діти, не підлягали до включення до Реєстру етнічних німців України. Громадянство надавалось особам, яких відносили до перших двох категорій, і вважалось наданим з 21 червня 1941 р.²⁸

В опитувальних анкетах, за якими складалися дані списки, були навіть спеціальні пункти про підтвердження національних коренів опитуваних. Зокрема, це були такі положення анкет: «Я підтверджую, що жоден з моїх батьків та моїх чотирьох бабусь та дідусів (як з боку батька, так і з боку матері) не належать і не належали до єврейської раси або єврейського віросповідання»; «Я визнаю, що належу до німецької народності»; «Я визнавав завжди, навіть до 21 червня 1941 р., що я належу до німецької народності». Після включення до національного списку для них, як представників німецького етносу, передбачались привілеї, які включали в себе видачу спеціальних продовольчих та промтоварних карток, вищу (на 50%) зарплату, ніж у представників інших національностей при виконанні тієї ж роботи (наприклад, в інструкції Дніпропетровської обласної управи про порядок оплати робітників народних шкіл говориться про підвищену зарплату для вчителів німців на 50%²⁹), відкривалися раніше закриті церкви. Їм дозволялося створювати збройні «групи самозахисту», з них формувалися військові частини (наприклад, Х. Герлах згадує про збройне формування в районі Гальбштадту для боротьби з партизанами в кількості 500 чоловік³⁰, А. Айсфельд уточнює, що це були 3 кавалерійські ескадрони, лише згодом перетворені на загони самооборони³¹, за відомостями М. І. Семиряги, в районі Дніпропетровську був створений кавалерійський полк СС з місцевих фольксдойче³², за припущенням дніпропетровського дослідника О. В. Соловйова, цей полк входив до складу 8-ї кавалерійської дивізії СС «Флоріан Гейер», яка була створена у другій половині 1942 р. на основі кавалерійської бригади СС штандартерфюрера Германа Фегеляйна³³, з них, як вважає М. І. Семиряга, як правило, вербувалися старости, бургомістри, перекладачі, агенти поліції та гестапо³⁴.

Життя етнічних німців та менонітів регулювалось спеціальними рішеннями. І це стосувалось практично усіх сфер їх життя.

Так, відділам ЗАГС заборонялась реєстрація шлюбів, смерті та народжень німців. Вони повинні були реєструватися тільки канцелярськими гебітскомісарів. При цьому не усі шлюби дозволялися, зокрема, з представниками інших національностей, які до 22 червня 1941 р. мали тільки радянське підданство. Про це свідчить, наприклад, розпорядження Дніпропетровського гебітскомісара від 11 травня 1943 р., яке стосується укладання шлюбу між німцями: «Шлюб місцевого населення може бути на основі розпорядження від 11 травня 1942 р... Я ще раз вказую на те, що українські начальники ЗАГСу не можуть зареєструвати фольксдойче, і фольксдойче начальники ЗАГСу поки що це не можуть робити. Для цього тільки німецький начальник ЗАГСу (Гебітскомісар) або його заступник» (стилістика документа збережена. – В. К.)³⁵. Даний документ доповнюється розпорядженням заступника голови Апостолівської районної управи Дніпропетровської області від 5 травня 1943 р., де говориться: «Згідно з розпорядженням пана Гебітскомісара реєстрація шлюбів фольксдойче буде проводитись в канцелярії гебітскомісара м. Кривий Ріг, про що доведіть до відома населення фольксдойче»³⁶. При цьому визначаються деякі обмеження для укладання шлюбу. Так, в розпорядженні Покровського гебітскомісара Дніпропетровської області від 26 вересня 1942 р. говориться: «Укладання шлюбу місцевих німців з іншими націями, які 22 червня 1941 р. мали тільки радянське підданство або зовсім не мали і за цей час не придбали ніякого іншого підданства, забороняється»³⁷.

Регламентувалися питання не тільки укладання шлюбів, але й імен місцевих німців. Так, у листі Кам'янського районного шефа від 25 травня 1943 р. до сільських управ говориться: «У листі від 17 травня 1943 р. Гебітскомісар вказує, що імена Давид, Сара, які ще зустрічаються серед німців (треба додати, що досить розповсюджені серед менонітів. – В.К.), жидівського походження та не відповідають німецьким іменам. Повідомте усім німцям Вашої управи, що носії таких імен повинні негайно подати до райуправи клопотання на ім'я Гебітскомісара про зміну свого ім'я»³⁸.

Здійснювалися й заходи, спрямовані на залучення місцевих німців до рядів німецької армії. Наприклад, у листі голови Васильківської районної управи Дніпропетровської області від 20 червня 1942 р.

старостам сільських управ говориться: «Оголосите місцевим німцям оголошення фельдкоменданта м. Синельникове від 13 червня цього року такого змісту: «Місцеві німці, які доведуть свою безсумнівну належність до німецької нації, зможуть бути прийняті до Німецької Армії. Заяви приймають фельд- та ортскомендатури»³⁹.

Немаловажне значення окупаційна влада відводила організації шкільної освіти німців та менонітів. Спеціально для них передбачалося відкриття окремих шкіл. Так, наприклад, в розпорядженні польової комендатури № 679 головам районних управ від 16 жовтня 1941 р., говорилося: «...6) В громадах з німецьким населенням відкриваються тільки німецькі школи. Коли в такій громаді треба встановити для ненімецького населення школу, то для цього необхідне особливе дозволяння від польової або місцевої комендатури. При цьому таке дозволяння дається тільки у випадках крайньої необхідності. В решті випадків діти ненімецького населення відправляються до німецької школи. 7) Коли в громаді відкриття німецької школи неможливе тому, що нема вчителя або мало німецьких дітей, то німецькі діти відправляються до найближчих сусідніх німецьких громад. Тільки у тому випадку (наприклад велика відстань до сусідньої німецької школи, або відсутність теплового одягу і взуття) німецьким дітям дозволяється відвідування української школи своєї громади»⁴⁰. В цьому ж документі говориться й про стан освіти серед дітей євреїв: «Жидівські діти до навчання не допускаються»⁴¹. Вже до 15 листопада 1941 р. тільки в Апостоловському районі Дніпропетровської області були відкриті 2 німецькі школи з 46 тих, що були в районі⁴². До 5 грудня того ж року їх було вже 3⁴³. До 10 березня 1942 р. у 20 хортицьких та миколайпільських колоніях працювали німецькі школи (у 6 з них – семирічки), в яких навчався 2 401 учень⁴⁴. Для підготовки вчителів в німецьких школах організовувалася робота шкільних вчительських таборів. Такі табори працювали в Житомирі, Дніпропетровську, Хортиці, Кронау. Крім того, в матеріалах команди К. Штумппа повідомляється про створення німецьких бібліотек. Зокрема, згадується про розподілення 10 000 календарів у німецьких сім'ях та 100 000 німецьких картин серед школярів, розповсюдження журналів серед жінок, книг казок для шкіл та дитячих садків, навчального матеріалу в Хортиці, Кронау та Дніпропетровську⁴⁵.

Певні надії окупаційна влада поклала на роз'єднаність між фольксдойче та українським населенням. Так, один з документів з фонду Дніпропетровського штадткомісаріату (на жаль, в ньому відсутнє авторство, але написаний він німецькою мовою) називається «Про відношення між фольксдойче та українцями». В ньому висловлюються основні принципи таких відносин: «Я прошу при обговоренні відносин між фольксдойче та українцями поводити себе так, щоб німці виступали окремо від українців, запобігати усіляких заходів, через які німці відносно українців могли б опинитися у невігідному становищі. Не можна залишати поза увагою, що фольксдойче є німцями і що, пошкодивши їх шану, шкодиться їх авторитет у країні взагалі. Так, наприклад, необхідно запобігати, щоб фольксдойче вступали у змагання з українцями на підприємствах або в полі, до того ж, якщо існує можливість, що німці зазнають поразки. Необхідно запобігати, щоб українці та німці разом брали участь в театральних виставах. Якщо ще й станеться, то німці повинні бути на першому плані»⁴⁶.

Яким же чином німецьке населення реагувало на ці нововведення та в цілому на режим окупації? В цілому можна виділити три основні лінії поведінки. Вони стосуються не тільки німецького та менонітського населення, а й в цілому населення окупованих земель. Тут можна повністю погодитися з дніпропетровськими дослідниками І. А. Шахрайчуком та М. А. Слободянюком, які вважають, що одна частина населення сприйняла фашистські війська з радістю, з певними надіями, інша частина – вороже, а більшість людей відносились до окупантів на початку війни з пасивним очікуванням. Така неоднозначність пояснювалась тим, що значна частина населення зазнала різноманітних репресій та утисків з боку Радянської влади або була незадоволена існуючим ладом і сподівалась з приходом німців на зміни до кращого⁴⁷. Певною мірою це пояснювалось також важким матеріальним становищем німців та менонітів як в період війни, так і перед її початком. Так, у звіті П. Буссе про обстеження колоній в районі Гальбштадту, про який вже згадувалось, говорилося: «Становище німців, як і всюди, катастрофічне. Не вистачає одягу, білизни, взуття. Я впевнений, що якщо вдасться добути з імперії одяг та взуття та це розподілити серед німців, то вони будуть позба-

влені більшості клопоту. Я гадаю, що вони тоді будуть мати більше сил для подолання страждань, викликаних минулим та особливо в останній рік. Як майже всюди в області на лівому боці Дніпра, майже усі чоловіки були вигнані. Так що польові роботи повинні виконувати жінки й діти»⁴⁸.

Частина німців пішла на співробітництво з окупантами. Це і служба в окупаційній адміністрації (Й. Епп в Хортиці, Я. Фабер у Дніпропетровську та багато інших). Відомості про роботу в окупаційних каральних формуваннях надають матеріали фільтраційних справ. Так, в них згадується Янцен Іван Францевич, який служив у жандармерії Дніпропетровська⁴⁹, Пеннер Петро Якович (мешканець с. Ново-Вітебськ), що служив в поліції у Фрізендорфі (Сталіндорфі), а потім в жандармерії у П'ятихатках⁵⁰, Дік Петро Францевич, також служив у німецькій жандармерії с. Орлово Миколаївської області, який, за словами свідка, «бив радянських громадян та передавав радянських громадян до розстрілу»⁵¹. У протоколі допиту мешканця с. Олександрівка Дніпропетровського району Вельтерліха Якова Фрідріховича, який в роки війни арештовувався гестапо та був ув'язнений в Дніпропетровському концтаборі, згадується декілька місцевих німців, які служили в 129-му шуцбатальоні, що охороняв концтабір⁵².

Багато фольксдойче в роки війни опинилися в лавах німецької армії. В основному це ставалося вже в той час, коли вони мешкали у Німеччині. Служили вони як в обслуговуючих частинах, так і в бойових, і навіть в частинах СС⁵³. Певний інтерес становить показання уродженця с. Старо-Заводське Нікопольського району Дніпропетровської області Зудермана Генріха Ароновича, який з вересня 1944 р. по січень 1945 р. (був взятий у полон в районі Кракова) служив у німецькій армії. На питання, чи служив він у Червоній армії, він відповів: «В Червоній Армії я не служив через релігійні переконання, як меноніт був звільнений»⁵⁴. Виходить, що Радянська влада була більш толерантною у питаннях релігії, ніж влада нацистської Німеччини, або можна це пояснити зовсім вже складним становищем в німецькій армії наприкінці війни. Але до армії меноніти йшли не тільки наприкінці війни. За свідоцтвом мешканця с. Хортиця А. Д. Кампена, практично із самого початку окупації серед них були добровольці, які йшли до німецької армії⁵⁵. Важко назвати навіть

приблизну цифру про кількість фольксдойче, які служили у вермахті, але, за німецькими даними на 1953 р., із загальної кількості загиблих німецьких військовослужбовців (3 250 000) загиблих солдат, які належали до фольксдойче, слід вважати не менше ніж 200 000⁵⁶.

Одним із заходів окупаційної влади було розширення діяльності організації «Гітлерюгенду» на окупованих територіях. Саме фольксдойче стали основою цієї організації в Україні. «Гітлерюгенд» повинен був стати засобом для перевиховання молодих німців та менонітів України. Його організації створювались практично у всіх населених пунктах, де мешкали німці та меноніти. І саме фольксдойче входили до керівних органів організації⁵⁷.

У червні 1942 р. Дніпропетровський генеральний комісаріат відідали нацистські керівники А. Розенберг і Е. Кох. Ця подія широко оповіщалася у пресі. Зокрема, в газетах розповідалось про відвідання ними с. Хортиці та про те, з яким захопленням їх зустрічали місцеві жителі. Так, «Дніпропетровська газета» повідомляє про те, що А. Розенберг і Е. Кох провели зустріч з німцями в Хортиці, де пройшла демонстрація жителів колонії⁵⁸. Більш докладно про цю зустріч повідомляє криворізька газета «Дзвін»: «Великим переживанням була дорога через територію німецького поселення поблизу Хортиці. Як стверджує окружний комісар Хортиці, живе тут приблизно 15 000 селян, які відносяться до німецького народу... Сьогодні вони дочекались, що після звільнення їх німецькою армією, вперше відвідав їх та звернувся з промовою міністр Фюрера... Рейхсміністра та рейхскомісара Е. Коха вітали усюди викриками «Хайль», радість світилася в очах тих німецьких селян та селянок, які знову могли признатися у своїй приналежності до німецького народу після десятиліть великого терору...

Завершенням цієї подорожі, через заселені німцями Дніпровські краї, була маніфестація в Хортиці...»⁵⁹

Про подібні настрої серед говорять і старожили. Наприклад: «Коли війна почалася, відносини між нами та німцями змінилися. Приходу фашистів раділи усі, але найбільше – молодь... Розстрілів у нас не було, але поліцаї з місцевих німців над нами знущалися, особливо над комсомольцями, які не встигли евакуюватись... В поліції служили троє місцевих німців, але особливо шкідливим був Тіссен. Па-

м'ятаю такий випадок: привезли до магазину мед, а Тіссен заліз на бочку і каже: «Росіянам немає. Це нам Гітлер передав» (О.В. Шкробітько, мешканка с. Нижня Хортиця)⁶⁰; «Мені інколи здається, що наші німці знали, що незабаром буде війна, але не говорили про це. На вид вони лагідними до нас були, а камінь тримали за пазухою» (У.Я. Біла, мешканка с. Долінське (Нью-Остервік))⁶¹.

Старожили колишніх менонітських сіл згадують випадки, коли місцеві мешканці-меноніти вороже стали відноситись не тільки до українців, що їх оточували, а й до деяких менонітів. Доречно навести в даному випадку витяги з розповідей старожилів.

А. Д. Кампен, мешканець с. Хортиця: «Німці розстріляли, як я знаю, Еппа, який мешкав у центрі. Партиїним він не був, але казали, доносив у 30-х роках»⁶².

Н. Т. Полторака, мешканець с. Хортиця: «Головою колгоспу працював Граф (Раф), сувора, вимоглива людина. Він був членом партії. Разом з Вібе вони залишилися під час війни для підпільної роботи (останнє висловлення викликає великі сумніви. – В. К.). Хтось з місцевих німців доніс на них, вони були заарештовані та розстріляні»⁶³.

Б. Д. Лсткман, мешканець с. Нижня Хортиця: «Окупаційна влада наводила «новий порядок», були розстріляні голова колгоспу Сидоренко, два хортицьких меноніти – Вібе, голова сільради, і Гафор»⁶⁴.

Досить показовими щодо цього є відомості, надані вже після війни уродженцем Хортицького району, в передвоєнні роки мешканцем с. Кічкас, народним засідателем, головою депутатської групи села Діком Абрамом Ісаковичем. Він розповідає, що після вступу до села німецьких військ «дні через 3–4 мене німці заарештували та протягом доби тримали під арештом. Звідти вже при заморозках, які на той момент почалися, та при сильному вітрі возили на мотоциклах одягненого тільки в труси за 25 км та вимагали визнання чим і ким я працював. Я не визнавав нічого окрім того, що був просто колгоспником. Зі мною разом були заарештовані Ремпель Генріх Давидович – голова колгоспу, німець, Браун Абрам Петрович – голова сільського суду та сільради. Їх обох німці розстріляли в с. Широке. А я втік і ховався»⁶⁵. Цікаво, що після евакуації до Німеччини А. І. Дік служив у військах СС та брав участь в боях у Франції, поки не був взятий у полон американськими військами.

Подібна лінія поведінки пояснюється насамперед незадоволенням, а інколи й озлобленістю певної групи німців щодо Радянської влади, радянського режиму, викликаних розкуркуленням, репресіями 20–30-х рр.

Але була й інша лінія поведінки, заснована на неприйнятті окупантів. В основному це проявлялося в допомозі українському населенню, негативних висловлюваннях на адресу німецької армії та держави. Так, старожили згадують, що в менонітському селі Маринопіль Нікопольського району Дніпропетровської області багато мешканців негативно висловлювались по відношенню до Гітлера, не бажали в 1943 р. евакуюватись до Німеччини⁶⁶. Тут знову можна навести спогади старожилів: «Був серед поліцейських і один з німців, Вільямін Робертович, прізвища його не пам'ятаю. Але люди казали, що він рятував багатьох наших від угону до Німеччини» (І. І. Тройно, мешканець с. Бабурка)⁶⁷; «Взагалі місцеві німці-поліцаї відносились до нас можна сказати нормально» (Ф. А. Комісаренко, мешканець того ж села)⁶⁸; «Під час війни... відносини між німцями та українцями не змінилися. В основному жили дружно, допомагали чим могли. А негідники національності не мають» (Л. Д. Тимошенко, мешканка с. Нижня Хортиця)⁶⁹. Подібну лінію поведінки можна пояснити тим, що за роки проживання в Україні вони себе відчували вже громадянами нової батьківщини. До того ж за роки Радянської влади виросло вже цілком нове покоління, виховане на інших цінностях.

Багато етнічних німців брали активну участь в боротьбі проти окупантів. Семеро з них за героїзм під час війни були удостоєні звання Героя Радянського Союзу, немало серед них було підпільників та партизан, які боролися з нацистами в тилу⁷⁰.

Основна ж маса населення ставилась нейтрально до нового режиму. Можна навіть казати про пасивне очікування цієї частини населення. Адже війна ще тривала і невідомо було, як вона закінчиться. Тому вони, з одного боку, не йшли на співробітництво з окупантами, але, з іншого, не вели ніякої боротьби проти них, навіть у пасивній формі.

Яким чином можна пояснити наведені факти поведінки німців? Це не просте питання. Воно пов'язане з природою самої людини, усвідомленням її вчинків. «З усіх проблем, з якими стикаються люди

в ході історії людства, мабуть, найбільш заплутаною є загадка природи самої людини. В яких різноманітних напрямках велись пошуки, яке багатство концепцій було висунуто, але ясна й точна відповідь до цих пір вислизає від нас», – говорять Ларрі А. Х'єлл (доцент психології Державного університету Нью-Йорку, член Американської психологічної організації) та Деніел Дж. Зіглер (професор психології та декан Вищої школи в Університеті Віллінова, Пенсільванія)⁷¹.

Однією з проблем в даному контексті є питання про те, чи живуть люди в суцільно особовому, суб'єктивному світі досвіду і цей світ рішуче впливає на їх поведінку або на їх поведінку впливають насамперед, якщо не винятково, зовнішні, об'єктивні фактори. Одні вчені вважають, що першорядне значення має система суб'єктивних еталонів людини і її поведінка буде незрозумілою без посилання на неї. Наприклад, американський психолог Карл Роджерс стверджував: «Внутрішній світ індивідуума, мабуть, більш суттєво впливає на його поведінку, ніж зовнішні стимули оточуючого середовища»⁷².

У той же час для інших, до того ж для більшості психологів, поведінка людини є значною мірою результатом впливу зовнішніх, об'єктивних факторів з огляду на те, що, будучи вільними у своєму виборі і водночас будучи «як і решта людей, складовою частиною соціального світу, ми не у змозі запобігти м'якого або жорсткого впливу оточуючих, здатного схилити «чашу терезів» наших рішень в той або інший бік. Більш того, ми далеко не завжди бажаємо запобігти впливу з боку тих, хто мудрий, справедливий та піклується про наше благополуччя»⁷³. Девід Майєрс (професор психології Хоуп-коледжу, штат Мічиган) доповнює: «Ми усі – діти своєї культури та оточуючої дійсності»⁷⁴. До того ж, якщо «індивідуалістські західні культури виховують незалежне, відокремлене почуття «Я», то «колективістські азійські культури... виховують більш взаємозалежне «соціально пов'язане» почуття свого «Я»⁷⁵.

Німці ж до початку війни, вже протягом півтора століття, жили в іншому середовищі, яке не могло не вплинути на їх мислення, погляди та навколишній світ. До моменту початку війни з'явилось вже немало німців, яких можна назвати вже не «російськими», а «радянськими». Вони народилися, зросли, виховувались в роки Радянської влади, певним чином на них впливала школа, громадські організа-

ції. І вони вже себе ідентифікували не тільки за національною, а й за громадянською приналежністю, тобто відчували себе громадянами Радянського Союзу.

Характерним у даному випадку є приклад, наведений В. С. Михайловим у документальній повісті про радянського розвідника, німця М. А. Гефта: під час зустрічі М. А. Гефта з В. Бурзі (теж німцем), який був направлений до Одеси зв'язковим, зав'язалася така розмова:

– Скажи, Валерію, велика йде сила? Ти ж усе бачив своїми очима!

– Сила величезна! Я ніколи не уявляв наявності таких резервів, такої техніки! Розумієш, Миколо, дивишся на все це й **переймаєшся гордістю, що ти росіянин!**

– Біля самого синього моря сиділи на колоді два німця й пишалися своєю російською гордістю! – з гумором промовив Микола.

– А що? В цьому є логіка!»⁷⁶

До того ж до початку війни, незважаючи на репресії, труднощі передвоєнного періоду, в країні у представників усіх національностей та соціальних груп «зберігався імпульс, заданий Жовтневою революцією»⁷⁷, тобто популярними були ідеї рівності, інтернаціоналізму та соціальної справедливості, закладені в основу соціалістичної ідеї.

Чому ж окупантам не завжди вдавалося змінити світогляд німецького та менонітського населення, який вже склався? Причина криється в тому, що вони спробували, як кажуть, «отримати все і відразу». Люди з усталеним переконанням у відповідь на спробу нав'язати протилежний, несприйнятний для них, спосіб мислення, ще більше укріплюються у своїй думці. Чарлз Кіслер пояснює це так: «...провокуєте її на ще більш екстремальну поведінку, спрямовану на захист його попередніх поглядів. В певному смислі стається ескалація його переконаності, оскільки кількість його вчинків, які узгоджуються з його власною думкою, зростає»⁷⁸.

Послатися можна також на розділ «Політичне становище» піврічного звіту д-ра К. Штумппа, надісланого до міністерства зі справ окупованих східних територій 10 серпня 1942 р., в якому повністю підтверджується наведена думка⁷⁹.

У цілому ж можна сказати, що німецьке і менонітське населення не стало тією «п'ятою колоною», на яку розраховували гітлерівці. Для них це був нелегкий час, як і для представників інших етнічних груп, що опинилися на окупованій території. Але на відміну від решти вони стали чужими усюди, у тому числі в Німеччині; в СРСР же вони усі були визнані «ворогами народу», що і визначило їх долю після репатріації.

Примітки

¹Цит. за: *Митчем С.* Фельдмаршалы Гитлера и их битвы: Пер. с англ. – Смоленск, 1998. – (Сер. «Мир в войнах»). – С. 137–138.

²Из замечаний и предложений Ветцеля по генеральному плану «Ост». 27 апреля 1942 г. // Преступные цели – преступные средства: Док. об оккуп. политике фашист. Германии на территории СССР (1941–1944 гг.) / Под общ. ред. Е. А. Болтина и Г.А. Белова. – М., 1968. – С. 76.

³*Семиряга М. И.* Коллаборационизм. Природа, типология и проявление в годы Второй мировой войны. – М., 2000. – С. 373.

⁴Там само. – С. 683.

⁵Из речи рейхсляйтера Розенберга о политических целях Германии в предстоящей войне против Советского Союза и шапах его расчленения, 20 июня 1941 г. // Преступные цели – преступные средства... – С. 46.

⁶Інструкція ОКВ про застосування пропаганди в плані «Барбаросса». Берлін, червень 1941 р. // *Косик В.* Україна і Німеччина у другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. – С. 501.

⁷Цит за: Великая Отечественная война. 1941–1945: Военно-исторические очерки: В 4 кн. / Гл. ред. кол.: В. А. Золотарев, Г. Н. Севостянов (сопредседатели) и др. – М., 1999. – Кн. 4. Народ и война. – С. 121.

⁸*Уильямсон Г.* СС – инструмент террора: Пер. с англ. – Смоленск, 1999. (Сер. «Мир в войнах»). – С. 197.

⁹О национал-социалистической оккупационной политике в России (Меморандум Бормана). Ставка фюрера, 16 июля 1941 г. // Вторая мировая война: Два взгляда. – М., 1995. – С. 253.

¹⁰*Семиряга М. И.* Коллаборационизм... – С. 390.

¹¹Великая Отечественная война. 1941–1945: Военно-исторические очерки. – С. 120.

¹²О национал-социалистической оккупационной политике в России (Меморандум Бормана). – С. 253.

¹³Див., наприклад, опитувальні анкети, складені в менонітських селах Фрізендорфського (Сталіндорфського) району Дніпропетровської області в

1943 р. // Держ. арх. Дніпропетр. обл. – Ф. 3388, оп. 1, спр. 8–12, 22–25. – Далі: ДАДО.

¹⁴Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 3676, оп. 4, спр. 4, арк. 81. – Далі: ЦДАВОВУ.

¹⁵Там само. – Арк. 116.

¹⁶*Айсфельд А.* Великая Отечественная война 1941–1945 // Немцы России: энциклопедия / Редкол.: В. Карев (председатель) и др. – М., 1999. – Т. 1: А-И. – С. 338.

¹⁷*Карпов В. В.* Маршал Жуков, его соратники и противники в годы войны и мира (Литературная мозаика) // Роман-газета. – 1991. – № 11. – С. 6–7.

¹⁸*Buchsweller M.* Volksdeutsche in der Ukraine am Vorabend und Beginn des Zweiten Weltkriegs – ein Fall doppelter Loyalitat? – Gerlingen, 1984; *Fleischhauer I.* Das Dritte Reich und die Deutsche in der Sowjetunion. – Stuttgart, 1983.

¹⁹Напр.: *Gerlach H.* Die Rußlandmennoniten. Ein Volk unterwegs. Kirchhiembolanden, 1992.

²⁰ДАДО. – Ф. 2531, 3300, 2311, 3388.

²¹Там само. – Ф. 2281, 2443, 2567, 2276.

²²ЦДАВОВУ. – Ф. 3206, 3676.

²³ДАДО. – Ф. 3388, оп. 1, спр. 2–25; ЦДАВОВУ. – Ф. 3676, оп. 4, спр. 4, 12, 15–36, 48–54, 56–64, 66–69, 79–91, 93, 99, 100, 484.

²⁴ДАДО. – Ф. 6478, оп. 1.

²⁵Матеріали історико-етнографічної експедиції Інституту україно-німецьких історичних досліджень Дніпропетровського національного університету 2002 р. / Інститут українсько-німецьких історичних досліджень Дніпропетровського національного університету // Поточ. арх. – Далі: Матеріали-2002; Матеріали історико-етнографічної експедиції Інституту українсько-німецьких історичних досліджень Дніпропетровського національного університету 2003 р. // Там само. – Далі: Матеріали-2003.

²⁶Цит. за: *Гейден К.* Путь НСДАП. Фюрер и его партия. – М., 2004. – С. 29.

²⁷Там само.

²⁸Див.: *Айсфельд А.* Великая Отечественная война 1941–1945. – С. 340.

²⁹ДАДО. – Ф. 2443, оп. 1, спр. 2, арк. 14.

³⁰*Gerlach H.* Die Rußlandmennoniten. Ein Volk unterwegs. – S. 94.

³¹*Айсфельд А.* Великая Отечественная война 1941–1945. – С. 339.

³²*Семиряга М. И.* Тюремная империя нацизма и ее крах. – М., 1991. – С. 99.

³³Соловйов О. В. Діяльність Гітлерюгенду серед українських фольксдойче // Вопросы германской истории: Сб. науч. тр. / Ред. кол.: С. И. Бобылева (отв. ред.) и др. – Д., 2002. – С. 120.

³⁴Семиряга М. И. Тюремная империя нацизма и ее крах. – С. 98–99.

³⁵ДАДО. – Ф. 2311, оп. 1, спр. 1, арк. 44.

³⁶Там само. – Арк. 60.

³⁷Там само. – Спр. 91, арк. 12.

³⁸Там само. – Оп. 2, спр. 25, арк. 53.

³⁹Там само. – Оп. 1, спр. 23, арк. 279.

⁴⁰Там само. – Спр. 29, арк. 41.

⁴¹Там само.

⁴²Там само. – Ф. 2443, оп. 1, спр. 60, арк. 41.

⁴³Там само. – Арк. 47.

⁴⁴ЦДАВОВУ. – Ф.3 676, оп. 4, спр. 3, арк. 31.

⁴⁵Там само. – Спр. 4, арк. 89.

⁴⁶ДАДО. – Ф. 2567, сп. 1, спр. 7, арк. 126.

⁴⁷Слободянюк М. А. Рух Опору на Дніпропетровщині в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945) / М. А. Слободянюк, І. А. Шахрайчук. – Д., 2004. – С.133–134.

⁴⁸ЦДАВОВУ. – Ф. 3676, оп. 4, спр. 4, арк. 117.

⁴⁹ДАДО. – Ф. 6478, оп. 1, спр. 8528, арк. 4.

⁵⁰Там само. – Спр. 13372, арк. 1-2.

⁵¹Там само. – Спр. 22278, арк. 2.

⁵²Там само. – Спр. 43107, арк. 16.

⁵³Див., напр.: ДАДО. – Спр. 38413, арк. 1; спр. 50381, арк. 1; спр. 33104, арк. 1; спр. 33106, арк. 1; спр. 83208, арк. 1; спр. 82554, арк. 1–3; спр. 82924, арк. 1–3; спр. 93002, арк. 1; спр. 34831, арк. 1; спр. 34832, арк. 1; спр. 36620, арк. 3; спр. 92045, арк. 1; спр. 111129, арк. 1; спр. 93255, арк. 1; спр. 38642, арк. 1; спр. 41308, арк. 1; спр. 93004, арк. 1; спр. 100508, арк. 1; спр. 33996, арк. 1; спр. 91336, арк. 1; спр. 118733, арк. 1; спр. 34132, арк. 1; спр. 40703, арк. 1, спр. 33358, арк. 1; спр. 46646, арк. 1; спр. 46653, арк. 1; спр. 100656, арк. 2, 3; спр. 34205, арк. 1, 4; спр. 48772, арк. 1, 3; спр. 51011, арк. 2; спр. 13372, арк. 2; спр. 13372, арк. 2; спр. 122289, арк. 1; спр. 122620, арк. 1; спр. 120967, арк. 1; спр. 26287, арк. 1; спр. 35161, арк. 4; спр. 35164, арк. 1; спр. 35166, арк. 1; спр. 100644, арк. 4; спр. 33270, арк. 1; спр. 33271, арк. 1; спр. 33272, арк. 1; спр. 33295, арк. 1; спр. 33730, арк. 1; спр. 75946, арк. 3.

⁵⁴Там само. – Спр. 34205, арк. 4.

⁵⁵Матеріали-2002.

⁵⁶Потери Германии в войне // Вторая мировая война: Два взгляда. – С. 238.

⁵⁷Більш докладно про діяльність «Гітлерюгенду» в Україні див.: Соловйов О. В. Діяльність Гітлерюгенду серед українських фольксдойче.

⁵⁸Дніпропетровська газета. – 1942. – 28 черв.

⁵⁹Дзвін [Кривий Ріг]. – 1942. – 11 лип.

⁶⁰Матеріали-2002.

⁶¹Там само.

⁶²Там само.

⁶³Там само.

⁶⁴Там само.

⁶⁵ДАДО. – Ф. 6478, оп. 1, спр. 75946, арк. 2.

⁶⁶Матеріали-2003.

⁶⁷Матеріали-2002.

⁶⁸Там само.

⁶⁹Там само.

⁷⁰Докладніше див.: Клець В. К. Героизм советских немцев в борьбе против фашистской агрессии в годы Великой Отечественной войны (1941–1945) // Вопросы германской истории... – 2001. – С. 63–75; Клець В. К. Участие этнических немцев Советского Союза в антифашистском движении на оккупированной территории (1941–1944 гг.) // Немцы СССР в годы Великой Отечественной войны и в первое послевоенное десятилетие. 1941–1955 гг. Материалы 7-й междунар. науч. конф. Москва, 19–22 октября 2000 г. – М., 2001. – С. 199–213.

⁷¹Хьелл Л. Теории личности (Основные положения, исследования и применение) / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – С.Пб., 1999. – С. 19.

⁷²Там само. – С. 47.

⁷³Зимбардо Ф. Социальное влияние / Ф. Зимбардо, М. Ляйпше. – С.Пб., 2000. – С. 15.

⁷⁴Майерс Д. Социальная психология. – С.Пб., 1999. – С. 29.

⁷⁵Там само. – С. 80.

⁷⁶Михайлов В. С. Повесть о чекисте. – М., 1965. – С. 313.

⁷⁷Язьков Е. Ф. История стран Европы и Америки в новейшее время (1918–1945): Курс лекций. – М., 1998. – С. 232.

⁷⁸Цит. за: Майерс Д. Указ. соч. – С. 349.

⁷⁹ЦДОВОВУ. – Ф. 3676, оп. 4, спр. 4, арк. 128 об., 129.